

Василь ЗАДОРЖНИЙ,
кандидат філологічних наук,
м. Київ

У МОВІ ДРІБНИЦЬ НЕМАЄ

Не позоруй в лексикони,
но возри внутрення своя.

З Даниїла Заточника
з додатком власного матеріалу

УДК 811.161.2

Стаття порушує проблему нормативного впорядкування української мови, зокрема відновлення її питомих акцентних характеристик на прикладі астроніму Велика Ведмедиця.

Ключові слова: номенклатура космічних назв, акцентуація, лексикографія.

Драма була ще попереду, коли події, що її спричинили, вже зав'язувалися в тугий вузол пристрастей, якими здавна живуть як земні жителі, так і небесні.

Сталося так, що в щасливій Аркадії, дивовижному куточку Давньої Еллади, жила красна дівиця на ім'я Каллісто. Дівиця сія була, правду кажучи, не людським дитям, а німфою з почту богині Артеміди, дочки верховного еллінського бога Зевса. Зевс-уседержитель, побачивши якось юну Каллісто, як про це висловився поет, «жаром до неї зайнявсь» і, за тими ж свідченнями, «німфа плід понесла від захвату бога-коханця». Відома ревнивиця Гера, шлюбна дружина негасимого вседержителя, за цей гріх перетворила прекрасну дівицю на ведмедицю (до речі, вийшов майже вірш; принаймні рима є: *дівиця – ведмедиця* – це навіть мимоволі іноді виходить, коли говориш про високе). Всеволодний Зевс нічого не міг удіяти проти злих чарів своєї розгніваної дружини. Однак захотів віддячити прекрасній німфі за подароване йому перше чисте почуття, тому відправив її на небо, де вона й стала сузір'ям, відомим у нас нині як Велика Ведмедиця. А позаяк техніка вознесіння тоді була ще невідома, то Зевс просто «закинув» свою нещасливу кохану на небеса, узявшись за її хвіст. Ось чому на всіх зображеннях цього сузір'я можна побачити довжелезний хвіст, якого земні ведмеді насправді не мають.

Такий прекрасний міф залишили нам давні елліни, що по-своєму розуміли й описували небесні сфери. Наші етнічні предки – українці давні й ближчі до нас у часі – нічого не знали про цю еллінську премудрість і пізнавали навколишній світ власним розумом. Тому маємо питоמו українську народну номенклатуру космічних назв, наприклад, *Квочка (Плеяди), Косарі (Оріон), Ченіги* (частина сузір'я *Косарів*, або *Оріона*), *Малий Віз (Мала Ведмедиця), Великий Віз (Велика Ведмедиця)* тощо. Навіть найзагадковіше явище зоряного неба – скупчення незліченної кількості зірок, яке ми нині називаємо на греко-римський лад *Молочним Шляхом*, наші предки називали по-своєму: *Чумацьким Шляхом* або ще *Дорогою у вирій*.

Проблеми, власне, й почалися тоді, коли космічні назви перейшли з розряду об'єкта цікавості народної фантазії до розряду наукової класифікаційної номенклатури, за основу якої були взяті греко-римські назви космічних тіл – як і в більшості сфер наукового знання. Здавалося б, що це нескладна процедура і тому тут не мало б виникнути жодних труднощів. Та шляхи Господні невідомі, тобто незбагненні. Радісне відчуття всесвіту, що панувало в давні часи (грец. *космос* первісно означало *порядок, прикраса*, а метафорично ще – *краса, честь, слава* тощо), змінилося в нову добу відчуттям трагічного напруження, конфліктності світу, приреченості на страждання, мучеництво й митарства. Наслідком такого світоглядного зламу є ідея відплати чи – ширше – воздаяння в житті потойбічному, неземному, для праведників – небесному. Та обставина, що Велика Ведмедиця й досі залишається на небосхилі, свідчить, що вона все заповідане пророками мужньо перетерпіла в земній юдолі, щоб з вечірнього неба блищати перед нами своїми заслугами й сіяти нам своїм прикладом. Спробуймо відтворити українську відміну давньої легенди.

Преподобна великомучениця народилася в українській землі від батьків царственного роду в ті тепер уже далекі часи, коли на українському небі всіма своїми зірками сіяло сузір'я Великого Воза. Поки дитина росла, то ласкаві батьки, а разом із ними й усі сусіди ніжно називали дитинча *ведмежатком* [див.: Грінч. І; 130]. Заслужену повагу царственному роду вже тоді виявив і простий український народ, грубувато-простодушню, але цілком справедливо зауваживши: «Од свині не будуть ведмежата, а ті ж поросята» [Номис; 603]. Та коли дитина трохи підросла, всі побачили, що це прекрасної вроди дівиця, і вже не кликали її ведмежатком, а за природною потребою іменувати все так, як воно насправді і є, стали звати її *ведмедицею* [див.: Грінч. І; 130], виявляючи їй тим належну шану, яка личить кожній пані, і щиро любов, чого варта кожна чесна дівиця.

Так уже здавна повелося в українській мові (мові українського народу), що для назв істот жіночого

роду був використаний суфікс *-иця*, за допомогою якого ці назви утворюються від назв істот чоловічого роду, напр.: *верблюдіця* [ОС₉₉; 81], *голубіця* [ОС₉₉; 177], *кроліця* [ОС₉₉; 380], *левіця* [ОС₉₉; 391], *орліця* [ОС₉₉; 534], *осліця* [ОС₉₉; 536], *ягніця* [ОС₉₉; 985] та багато ін.; узагальнювальна для них усіх назва теж словотвірно тотожна з ними, див.: *саміця* [ОС₉₉; 773]. Важливою обставиною є те, що названий словотвірний суфікс має свою особливість – він наголошений, тому для повноти розуміння словотвірних особливостей цих утворень треба неодмінно брати до уваги й характер їхнього наголошення: вони є суфіксально наголошеними, що виділяє їх у єдиний словотвірно-акцентний тип. До цього ж типу належить й аналізоване нами слово *ведмедіця* [ОС₉₉; 79]. Здавалося, проблем із наголошенням тут не повинно виникнути, адже з погляду мовних закономірностей між словами *ведмедіця* і *левіця*, *осліця*, *ягніця* немає жодних відмінностей. Та в мові діють не лише внутрішньолінгвістичні закони, а ще й специфічні, екстралінгвістичні, позамовні чинники.

Річ у тім, що нашій героїні-ведмедиці, на відміну від її родичок-самиць серед звірів, судилася чудесна доля: покинувши земні терени, вознестися на небеса, щоб стати там сузір'ям, змінивши на небесних чатах архаїчний Великий Віз. Однак з'явилася вона на вечірньому небі під неприродною для себе назвою сузір'я *Великої Ведмедіци* [ОС₉₉; 79]. Яка доцільність є в тому і чи взагалі таке можливе, щоб загальна назва (*ведмедіця*), набувши значення назви власної, міняла одну зі своїх важливих характеристик як лексичної одиниці через незбагненні з погляду мовної системи причини, набуваючи невластивої акцентної характеристики (*Ведмедіця*)? Це і є один із численних випадків невідомого і непоясненого в сучасній українській літературній мові.

Однак спробуємо дослідити механізм, що породжує в ній, кажучи етимологічно, ці абсурдні явища (латин. *абсурд* буквально означає «від глухоти»). Цей механізм діє не завжди, а лише тоді, коли в певній національній культурі складається психологічна настанова, яку ще давні римляни сформулювали в афоризмі «*Quod licet Jovi, non licet bovi*» («Що дозволено Юпітерові, те не дозволене бику»). Українська *ведмедіця*, поки блукала прадавніми українськими пуццями, не мала жодного клопоту з визначенням своєї самототожності. Та ситуація відразу змінилася, коли перед нею відкрилася перспектива потрапити у світ горній, по-земному кажучи, – у вищий світ. Отут відразу чорнокнижники, що здавна монополізували зоряне небо, створивши астрологію й гальмуючи наукову дисципліну астрономію, зажадали від української *ведмедіци* доказів її шляхетного походження. У цих людей книжного вчення були свої уявлення про шляхетність: вони його сформували під впливом своїх наставників у школах, де було заведено самицю ведмеда називати словом *медвѣдѣца* (рос.) [див.: Ожег.; 278]. Росіяни самі тоді ще сузір'я, про яке йдеться, називали май-

же так само, як і ми: рос. *Воз* [див.: Даль I; 228], а коли їм цього бракувало чи просто хотілося пофантазувати, то придумували й інші назви, напр.: рос. *Возило, Телега, Повозка, Арба, Кольмага, Колесниця* [див.: Карп.; 45]. Однак цікавим і повчальним для нас є те, що як тільки росіяни перейняли інтернаціональну номенклатурну систему космічних назв за греко-римським зразком, то вони без будь-якого бажання здивувати світ якоюсь своєю чудернацією назвали сузір'я природно по-російськи: *Большая Медведица* (і менше: *Малая Медведица*) [див.: Даль II; 312]. Зрозуміло, що нікому навіть на гадку не спало, що нова небожителька чимось повинна різнитися від своїх численних родичок, які й досі живуть собі в російських лісах. Найголовніше, що від цього ніхто не постраждав, а навіть усі виграли. Не кажучи вже про численне звірине царство, що, безперечно, пишається, маючи свою представницю на небесах, жоден росіянин не мусить труждати свою голову над нерозв'язним, що в натузі й звичній тузі робить уже близько століття нетіпаха українець: чому це наша *ведмедіця*, потрапивши на небо, стала *Великою* (або *Малою*) *Ведмедіцею*.

Шлях цього українського слова, як у краплі роси, відображає шлях усієї української мови за той час, що його прийнято називати радянським періодом її розвитку. І шлях цей – великомученицький, бо в підрадянську добу дозволялися будь-які знущання з українського слова. Знущання не просто безкарні, а добре оплачувані. Адже метою хлібодавців було те, щоб виникла в українській мові певна критична маса явищ невідомих і непояснених, що, посіяні на різних рівнях і в найнесподіваніших місцях її системи, непомітно, але невпинно мертвлять її, перетворюють в абракадабру й експонат для музею старожитностей. Народ тоді «добровільно» відмовляється від своєї мови, яка вже не справляється з найпершим і головним своїм призначенням – бути засобом спілкування членів суспільства. Годі й казати про інші її функції [докл. див.: ЛЭС; 564, 565].

Простежмо страдницький шлях українського слова *ведмедіця* за лексикографічними джерелами сучасної української мови (вибірково, бо вони, як правило, стереотипно повторюють акцентні характеристики слова). Загальний напрям проведеної з ним «роботи» виглядає так. Як уже зазначалося, первісною акцентною характеристикою був суфіксально наголошений тип, див.: *ведмедіця* [Грінч. I; 130], що непорушно зберігся до 1930-х рр. [Голоск.; 40]. Цікаво відзначити, що цю закономірну акцентну характеристику слова підтримує навіть одне лексикографічне джерело т. зв. періоду пізнього застою, див.: *ведмедіця* [Погр.; 68]; на жаль, назв сузір'їв, складовою частиною якої є це слово, вказане джерело не подає. Прикметно, що спочатку навіть у двомовних російсько-українських словниках різниця в акцентній характеристиці споріднених слів двох близьких, проте різних мов усвідомлюва-

лася й не ігнорувалася, див.: *медведиця* – (самка звєря) *ведмедіця, ведмедіха* [Ізюм.; 256]. Показовим при цьому є те, що переклад стосується тільки зооніма; астроніми ж перекладено в дусі народного назовництва, див.: *медведиця* – (астр.) *віз; малая м[едведиця] – малий віз* [Там само]. Є прямі свідчення того, що акцентна характеристика слова *ведмедіця* була волонтаристськи й – з погляду наукового – безпідставно змінена за російським зразком саме під приводом запровадження інтернаціональної номенклатури в систему космічних назв, див.: *медведиця* – 1) зоол. *ведмедіця*; 2) астр. *Большая Медведиця, Малая Медведиця – Ведмедіця Велика, Віз Великий, Ведмедіця Мала, Віз Малий* [РУС₃₇; 341]. Удаючись до звичної в ті часи фразеології, цю операцію найвідповідніше було б назвати шкідництвом [СУМ XI; 474], однак паралізована терором українська наукова громадськість не змогла (принаймні публічно) назвати речі їхніми іменами, а тим більше, як тоді казали, поставити їм чоло, тобто дати відсіч. Цікавою тут є сама психологічна настанова укладачів згаданого словника, для яких не раз засвідчений факт живої української мови не має жодної доказової сили на користь визнання його нормативним для її **літературного варіанта**; натомість на роль літературної норми висувається явище, що склалося в системі іншої мови. Проте найцікавіше – попереду! Зі словникової статті *медведиця – ведмедіця; Большая Медведиця астр. Велика Ведмедіця, Великий Віз; Малая Медведиця астр. Мала Ведмедіця, Малий Віз* [РУС₄₈; 239] можна зробити висновок, що політика безоглядного калічення української мови відійшла в минуле й українському слову повернули як можливу альтернативу до чужомовного наголошення *ведмедіця* первісне наголошення *ведмедіця*. І такий висновок буде цілком хибним, адже йдеться про розхитування колись стабільної й системовідповідної акцентної характеристики українського слова. Акцентна ж характеристика, крім іншого, є важливим елементом мовлення (саме мовлення!), у якому здебільшого реалізує себе мова в безкінечній кількості ситуацій діалогічного й полілогічного спілкування. Нестабільність характеристик слова в мовленні згодом стає підставою для закріплення його в такому стані в лексикографії. Так руйнується мова під приводом її ретельного опрацювання з увагою до найменших деталей «розвитку» в ній. Прославлена «поліваріантність» в сучасній українській мові на різних рівнях її системи нерідко має саме таку генезу. Та укладачі цього словника не обмежилися лише шкідництвом супроти української мови; у часи сталінського терору кінця 1940-х рр. у цій словниковій статті супроти української мови (мови, якою український народ, щоб розмовляти нею, ще й думає) вчинено психоментальну диверсію [див.: СУМ II; 270]. Так, зоонім *ведмедіця*, згідно з рекомендацією словників, став двоноголошеним. Однак астроніми *Велика Ведмедіця* і *Мала Ведмедіця* залишилися одна-

голошеними; причому стабільним характером свого наголошення вони, безперечно, зобов'язані російським відповідникам *Большая Медведиця* і *Малая Медведиця*, що прямо пов'язані з російським зоонімом *медведиця* з таким же стабільним і закономірним у системі російської мови наголосом. Двоноголений український зоонім *ведмедіця*, таким чином, у формуванні інтернаціональної астрономічної номенклатури в українській мові участі не бере. Оскільки на небесах, на відміну від грішної української землі, повинен панувати лад, двоноголошене не з його вини слово *ведмедіця* замінене позбавленим цієї вади одноноголошеним *Ведмедіця*, яке, з усього видно, зазнало імперського вишколу.

Цей аспект формування української літературної мови в підрадянські часи виводить проблему із суто лінгвістичної площини: проблема стає, як ми її назвали, психоментальною. Суть цього явища полягає в тому, що носій мови-кальки тільки назовні зберігає свою національну ідентичність, насправді ж його психіка як сукупність реакцій на подразники й менталітет, як форма інтелектуального опанування їх кодується не мовою-калькою, а мовою-матрицею. Підтвердженнь цьому чимало: вони виявляються в автоматичному відтворенні українською (?) мовою і без натяку на ментальне відторгнення російських імперіальних ідеологем типу «парад суверенітетів», «близьке зарубіжжя», «далеке зарубіжжя» тощо. Показово, що в незалежній Україні представників Президента стали називати губернаторами після офіційного запровадження цієї державно-адміністративної посади в іншій, теж незалежній, країні – Росії. Чому не намісниками? воєводами? пашами? гауляйтерами зрештою? Це саме той випадок, про який кажуть, що мова зраджує, виявляє суть того, хто нею говорить. Яка ж – здається, зрозуміло.

Однак ми відійшли від нашої головної проблеми – мовознавчого аналізу мовного явища. Щоб не перевантажувати викладу великою кількістю стереотипно сформованого словникового матеріалу, скажемо тільки, що практика і принципи «Русско-українського словаря» 1948 р. на кілька десятиліть стали зразком для української лексикографії, у якій за останніх півстоліття з'явилося, крім іншого, чимало багатотомних видань російсько-українських та українсько-російських словників. Однак як цей процес відбувся у словниках української мови, виданих за новітньої доби, слід усе-таки простежити, хоча й тут маємо надмір повторюваної інформації. Насамперед можна помітити, що слово *ведмедіця* на довгий час в українській лексикографії залишається двоноголошеним, що, судячи з окремих джерел, триває й досі, напр.: *ведмедіця* і *ведмедіця* [УЛВН; 66] (астронім у джерелі відсутній); *ведмедіця* і *ведмедіця* [ОС₇₇; 67], але: *Велика Ведмедіця* [ОС₇₇; 67]; *ведмедіця* і *ведмедіця* [УОС; 61] (астроніма джерело не фіксує). По суті та сама проблема може набувати іншого вигляду; особливо це впадає в око в т. зв. авторських словниках, пор.: *ведмедіця* [Бур.₉₅; 45] і *Велика Ведмедіця*

[Бур.₉₅; 45], де акцентні характеристики зооніма й астроніма вирівняні за останнім (що не відповідає автентичі), і кількома роками пізніше: *ведмедіця* [Бур.₀₂; 51], але *Велика Ведмедіця* [Бур.₀₂; 51], що знову констатує акцентну нетотожність між зоонімом й астронімом. Проте можна відзначити як достатньо виразну тенденцію сучасної української лексикографії повернення зооніму первісної акцентної характеристики за суфіксально наголошеним типом, див.: *ведмедіця* [Голов.₉₅; 20 (тут навіть підкреслено, що рос. відповідником є *медвѣдица*)], [Голов.₉₉; 66], [Голов.₀₃; 28] (характерним для всіх трьох словників цього автора є те, що в них астроніма не зафіксовано). Схожу тенденцію щодо оцінки наголосу в зоонімі виявляють і джерела, генетично пов'язані з «Орфографічним словником української мови» 1977 р. (див. вище), пор.: *ведмедіця* [ОС₉₄; 70], [ОС₉₉; 79]. Однак вони залишаються цілком консервативними в потрактуванні акцентної характеристики астроніма, див.: *Велика Ведмедіця* [ОС₉₄; 71], [ОС₉₉; 79]. Зрозуміло, що над укладачами цих словників ментально домінують російські астроніми *Большая (Малая) Медведица*, а не український зоонім *ведмедіця*, який становить мотиваційну основу відповідних космічних назв в україномовній номенклатурі, оскільки терміноутворення тут відбулося семантичним способом, шляхом метафоризації. Так, попри гадано благі наміри укладачів, які можна припустити, абсурдність ситуації сягає своєї крайньої межі: акцентна розбіжність між зоонімом і астронімом закріплена лексикографічно; словотвірні-мотиваційні зв'язки між ними остаточно затемнено; що стосується астронімів, українська ментальність змотивована з російського мовного коду. Орієнтиром до здобуття істинного знання стає Заточникова порада:

зри внутрення своя, тобто: вір не писаним правилам, а своєму внутрішньому чуттю рідної мови. Поза всяким сумнівом, елементарне мовне чуття підказує правильне рішення: невдовзі на українському небосхилі з'явиться сузір'я *Великої Ведмедіци*, а поруч – *Малій Ведмедіци*. Очікуймо ж її остаточного перетворення, коли вона вже в новій, небесній своїй іпостасі взиватиметься по-нашому, гарно й шляхетно: *Ведмедіця (Велика чи Мала)*.

А ведмедів (і не одних ведмедичь) український народ аж страх як шанує, чому є живомовні свідчення. Скажімо, якийсь наш дядько (звичайно, хитрун) зізнався: «Жінко, я бачив ведмедея, – та так стрінувся з ними (т. зв. пошання множина. – В.З.) нос к носу, та так мене совість взяла!» [див.: Номис; 562].

Замість післямови. Навіщо написана ця стаття? Що вона пояснює? Один випадок неправильного слововжитку? Якщо сприймати це так, то, очевидно, треба визнати саме її написання великим марнотратством і паперу, і часу. Однак подібних прикладів нині так багато, що їхню кількість можна означити хіба що біблійним «ім'я же ім – легіон». Тому за сучасної культурної ситуації в Україні проблему бодай попереднього впорядкування мови, без якого неможливі ані нормальний її подальший розвиток, ані високий нормативний стандарт її літературного варіанта, не вважаємо проблемою фахівців-мовознавців. Давно пора зробити українську мову, її стан і можливі напрями розвитку предметом зацікавленої уваги всього суспільства. Збудженню цього зацікавлення, власне, і присвячена ця стаття. Пора звільнити українське мовлення від найбільшої його вади – будьяковості.

Інакше малоросійська кумедія триватиме. Аж до кінця.

Умовні скорочення використаних джерел

Бур.₉₅	Б у р я ч о к А. Орфографічний словник / А.Бурячок. – К., 1995.	ЛЭС	Лингвистический энциклопедический словарь. – Москва, 1990.
Бур.₀₂	Б у р я ч о к А. Орфографічний словник / А.Бурячок. – К., 2002.	Номис	Українські приказки, прислів'я і таке інше / Уклад М.Номис. – К., 1993.
Голов.₉₅	Г о л о в а щ у к С. Складні випадки наголошення. Словник-довідник / С.Головащук. – К., 1995.	Ожег.	О ж е г о в С. Словарь русского языка / С.Ожегов. – Москва, 1984.
Голов.₉₉	Г о л о в а щ у к С. Правописний словник / С.Головащук. – К., 1999.	ОС₇₇	Орфографічний словник української мови. – К., 1977.
Голов.₀₃	Г о л о в а щ у к С. Словник наголосів / С.Головащук. – К., 2003.	ОС₉₄	Орфографічний словник української мови. – К., 1994.
Голоск.	Г о л о с к е в и ч Г. Правописний словник / Г.Голоскевич. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто; Львів, 1994.	ОС₉₉	Орфографічний словник української мови. – К., 1999.
Грінч.	Словарь української мови: в 4 т. / за ред. Б.Грінченка. – К., 1907–1909.	Погр.	Орфографічний словник / Укладач М.Погрібний. – К., 1984.
Даль	Д а л ь В. Толковный словарь живого великорусского языка: в 4 т. / В.Даль. – Москва, 1995.	РУС₃₇	Російсько-український словник. – К., 1937.
Ізюм.	І з ю м о в О. Російсько-український словник / О.Ізюмов. – К., 1926.	РУС₄₈	Русско-украинский словарь. – Москва, 1948.
Карп.	К а р п е н к о Ю. Названия звездного неба / Ю.Карпенко. – Москва, 1985.	СУМ	Словник української мови: в 11 т. – К., 1970–1980.
		УЛВН	Українська літературна вимова і наголос: Словник-довідник. – К., 1973.
		УОС	Український орфографічний словник / за ред. А.Свашенко. – Х., 1997.